Μνήμων

Τόμ. 21 (1999)

**Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, 1906-1940,
επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδης**

ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.801](https://doi.org/10.12681/mnimon.801)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ Σ. (1999). Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, 1906-1940, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδης. *Μνήμων*, 21, 275-280. <https://doi.org/10.12681/mnimon.801>

Αλληλογραφία της Π. Σ. Δέλτα, 1906-1940, επιμέλεια Ξ. Λευκοπαρίδης, Αθήνα, Εστία, β' έκδ., 1997, 541 σ.

Τα πρόσωπα και τα πράγματα. Η περιπέτεια του Παρθεναγωγείου του Βόλου, η εμφάνιση του Ελευθερίου Βενιζέλου στο προσκήνιο, ο «γλωσσικός καυγάς» σε όλες τις πτυχές του, ο *Νουμάς*, ο *Λαός* και τα λοιπά δημοτικιστικά έντυπα, οι αγωνίες και οι αγώνες των πρώτων δημοτικιστών, οι μάχες στο μακεδονικό μέτωπο το 1918, μαζί με αναλυτικές παιδαγωγικές συζητήσεις, κρίσεις για τα γραφτά της Π. Δέλτα, απόψεις για το παιδικό βιβλίο, μέχρι τον «τενεκέ κουρμάδες γλυκό» που στέλνει από το Καρατάσι στον Π. Βλαστό η Αλεξάντρα Ξύδη ή τα «κόκκινα κούμαρα της Βαρσελόνας» που, κοντά στις Καταλάνες, κεντρίζουν τον ποιητικό οίστρο του Α. Πάλλη, το 1907: πρόκειται για λίγα μόνο από τα πρόσωπα και τα πράγματα που πρωταγωνιστούν, με τον τρόπο τους, στις σελίδες του τόμου.

Άλλα αναλυτικότερα, άλλα με λίγες μόνο πινελιές, πολλές φορές ως σχόλια και άλλοτε ως γεγονότα που τα διηγούνται αυτόπτες μάρτυρες· ορισμένα, σαν διάττοντες αστέρες θα κάνουν εντυπωσιακά την εμφάνισή τους για να εξαφανιστούν σύντομα, άλλα πάλι (όπως ο «γλωσσικός καυγάς» ή οι έννοιες Πατρίδα, Φυλή, Έθνος) επανέρχονται με επιμονή· άλλα, τέλος, συνήθως τα μεγάλα γεγονότα, όπως οι Βαλκανικοί Πόλεμοι ή ο Διχασμός, δεν θα συζητηθούν αναλυτικά, απλώς θα δώσουν το έναυσμα για κάποιο σχόλιο ή θα ρίξουν τη σκιά τους, διαμορφώνοντας το τοπίο όπου οι επιστολογράφοι τοποθετούνται και ανταλλάσσουν τις απόψεις τους.

Κατά κανόνα, η πραγματέυση είναι σύντομη, κοφτή, προσαρμοσμένη στις ανάγκες του επιστολικού λόγου. Πάνω στον γενικό καμβά που στήνουν τα κοινά ενδια-

φέροντα των συνομιλητών —κι εδώ η Πατρίδα και η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση βρίσκονται στην πρώτη γραμμή— ο καθένας προσθέτει τις δικές του πινελιές. Ανακλύπτουμε, έτσι, τη γοητεία που μπορεί να περικλείει μια εν παρόδω παρατήρηση, τη δύναμη ενός στιγμιότυπου που εγκλωβίζει πολλές εικόνες. Δυο περιστατικά με το Παρθεναγωγείο του Βόλου, όπως τα καταγράφει ο «Αλέκος Δελμούζος»

τη «Λαμπρή του 1911» μας αφήνουν να καταλάβουμε το κλίμα του διωγμού καλύτερα από αρκετές αναλυτικές περιγραφές:

Το πρώτο, από την πόλη του Βόλου: «Έκεῖ κοντά ἀντάμωσα ἕνα γκαρσόνι τῆς μπύρας ποῦ συχνά τοῦ ἄφηνα ρουηθοῖρε. Τὸν κοίταξα νομίζοντας πῶς θὰ μὲ χαιρετήσῃ· μὲ κοίταξε κατὰματα: "οὐζο μαλλιάρé, μασόνé", φώναξε κ' ἔφυγε». Το δεύτερο, λίγες μέρες αργότερα, στην πλατεία του Χόρτου, στην Αργαλαστή: «Μικρά καὶ μεγάλα παιδιὰ ἀκολουθοῦσαν: "ξ, ξ, οἱ

Πρώτη δημοσίευση της βιβλιοπαρουσίασης, σε συντομευμένη μορφή, στη «Βιβλιοθήκη» της εφ. *Ελευθεροτυπία*, 6.8.1999.

μαλλιαροί! γιούχα ή μαλλιαρίνα!» κλπ., και οι πέτρες έπεφταν άπάνω μας βροχή».

Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα σώμα 440 επιστολών από 28 επιστολογράφους, που καλύπτουν το διάστημα 1906-1940, και τις οποίες εξέδωσε για πρώτη φορά το 1957 ο Ξενοφών Λευκοπαρίδης. Στον ίδιο οφείλουμε τα ευρετήρια, τον σχολιασμό, τα βιογραφικά των προσώπων και τη σύντομη αλλά ιδιαίτερα περιεκτική εισαγωγή του τόμου.

Πρόκειται, κατά κύριο λόγο, για επιστολές προς την Πηνελόπη Δέλτα και όχι για επιστολές της ίδιας· οι αριθμοί είναι ενδεικτικοί: 360 προς 80. Η ανισότητα είναι εμφανής, αλλά και ευεξήγητη, αφού οι επιστολές αντλήθηκαν από το αρχείο Δέλτα, η ίδια δεν τις έγραφε σε πρόχειρο και, καθώς τότε δεν είχε γενικευθεί η χρήση της γραφομηχανής, ο μόνος τρόπος να κρατήσει κανείς αντίγραφο ήταν, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Λευκοπαρίδης, «να προσφύγει στις μνημειακές έκεϊνες πρέσσες που ήταν άλλοτε συμπλήρωμα και διακόσμηση των έμπορικων γραφείων. Γι' αυτό και βρέθηκαν ελάχιστες τέτοιου είδους "κόπιες"».

Η ταυτότητα των 28 αυτών επιστολογράφων μας υποδεικνύει ένα πρώτο ενδιαφέρον της συλλογής, καθώς πρόκειται για πρόσωπα με ξεχωριστή θέση στην πνευματική και πολιτική ζωή του τόπου. Ο Ψυχάρης, ο Πάλλης, ο Εφταλιώτης και, μαζί με τους «γενάρχες», τα «πρωτοπαλίκαρα» του δημοτικισμού, ο Φώτης Φωτιάδης, ο Πέτρος Βλαστός, ο Δημήτριος Πετροκόκκινος, ο Δελμούζος και ο Τριανταφυλλίδης· κι ακόμη, ο Κωστής Παλαμάς, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο διάσημος μαθηματικός Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής, ο μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσάνθος, ο Γιάννης Βλαχογιάννης, είναι ορισμένοι από τους επιστολογράφους, που ο καθένας καταθέτει τη συνεισφορά του στην Αλληλογραφία.

Η Αλληλογραφία τεκμήριο για την Π.

Δέλτα. Πρώτα απ' όλα, το σώμα των επιστολών αποτελεί, αυτό καθαυτό, μια χαρτογράφηση του κοινωνικού και πνευματικού κύκλου της Π. Δέλτα, μας μεταφέρει στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα, μέσα στην οποία, η «νεαρά Αλεξανδρία», γόνος της επιφανούς αστικής οικογένειας των Μπενάκηδων, μετά τον γάμο της με τον Στέφανο Δέλτα το 1895, έρχεται σε επαφή με νέα ερεθίσματα, ανθρώπους και αναγνώσματα, διαδικασία μέσα από την οποία θα μεταμορφωθεί σε συνειδητή δημοτικίστρια και καταξιωμένη συγγραφέα.

Καθώς οι πρώτες επιστολές του τόμου χρονολογούνται στα 1906, την εποχή δηλαδή που η Π. Δέλτα κάνει τα πρώτα της βήματα στο χώρο των γραμμάτων, βρισκόμαστε στην προνομιακή θέση του παρατηρητή της διαδικασίας της δημιουργίας των βιβλίων της εν τω γεννάσθαι: η συλλογή υλικού, η ιστορική τεκμηρίωση, η γλωσσική μορφή, η εικονογράφηση, η αναζήτηση εκδότη, όλα αυτά αποτελούν ζητήματα που ξεδιπλώνονται μέσα από τις σελίδες των επιστολών.

Ανάμεσα σε όλα τα παραπάνω, η γλώσσα αποτελεί μια από τις βασικότερες και σίγουρα τη βασανιστικότερη μέριμνα. Εδώ δεν πρόκειται πλέον για θεωρητική ή αφηρημένη διαμάχη, αλλά για ερώτημα που τίθεται επί τάπητος, αφού η συγγραφέας πρέπει να προκρίνει τον έναν ή τον άλλο γλωσσικό τύπο, την ορθότερη ορθογραφική εκδοχή, μέχρι και την πιο μικρή λεπτομέρεια. Έτσι, τον Μάιο του 1910, ρωτάει, με αγωνία, τον Μ. Τριανταφυλλίδη, στον οποίο έχει στείλει δοκίμια του βιβλίου της *Παραμύθι χωρίς όνομα*:

«Φίλε Κύριε Τριανταφυλλίδη, εγώ έγραφα "πρωτέρα", βλέπω στη σελίδα 87 τυπωμένο "προτύτερα" και με μολύβι διορθωμένο από σās "πρωτύτερα". Και όμως σεΐς ό ίδιος μου τδ διορθώσατε στο χειρόγραφο και γράψατε "προτύτερα" αν θυμouμαι καλά [...]. Πολύ σās παρακαλώ γράψετε μου τί να βάλω; στην Α' διόρθωση έφθσα "προτύτερα", αν είναι ανάγκη στη Β' διόρθωση θά τδ διορθώσω» (σ. 325).

Και όσον αφορά τη γλωσσική μορφή των έργων δεν είναι μόνο οι «ορθόδοξοι» δημοτικιστές, όπως ο Εφταλιώτης που θα τη μεμφθεί κατ'επανάληψη για το «ένα και μονάχο σοβαρό ψεγάδι» των βιβλίων της «τὴν ἀνακατεμένη, τὴ μισή, τὴν ἀνυπότακτη, καὶ συνάμα τὴ φοβιτσιάρικη γλώσσα» (σ. 147), ἀλλὰ καὶ ο «μετριοπαθής» Τριανταφυλλίδης που θα διαμαρτυρηθεῖ έντονα για το τελικό ν πριν από σύμφωνο: «Τὸ τὸν βοήθησε, τὸν θύμισε φοβερό. Σᾶς ἔγραψα τίς προάλλες» (σ. 318).

Στο τμήμα αυτό της αλληλογραφίας, η Π. Δέλτα θα συνοψίσει τις βασικές αρχές και στόχους της συγγραφικής της εργασίας. Γράφει, το 1907, στον Φώτη Φωτιάδη, ἐπ' ευκαιρία του διαγωνισμού που έχει προκηρύξει το Αδελφάτο της Πόλης για τη συγγραφή αναγνωστικών στη δημοτική:

«Τὸ νὰ γράφονται τὰ βιβλία σὲ γλώσσα πού νὰ ἐννοοῦν τὰ παιδιά, δὲν εἶνε πιά "γλωσσικὸ ζήτημα" ἀλλὰ ἐθνικὸ καὶ τῆς πρώτης ἀνάγκης. [...] Κοντὰ στὸ διαγωνισμό πού κάμνετε γιὰ ἀναγνωστικὰ βιβλία τοῦ σχολείου, σᾶς προτείνω νὰ προσθέσετε καὶ ἓνα διαγωνισμό γιὰ διασκεδαστικὲς ἀναγνώσεις. [...] Θὰ ἤθελα νὰ βαλθοῦν πολλοὶ νὰ γράψουν βιβλία διασκεδαστικὰ μὲ ἀγοράκια καὶ κοριτσάκια πού παίζουν, μιλοῦν, κάνουν ἀταξίες καὶ καλὲς πράξεις σὲ Ἑλληνικὸ περιβάλλον, μὲ ὁμιλίες καὶ διηγήσεις τῆς Ἑλληνικῆς σπιτικῆς μας ζωῆς, πού νὰ περιγράφονται λεπτομερῶς ἢ εὐμορφες ἐθνικὲς μας συνήθειες καὶ παραδόσεις καὶ ἡ οἰκογενειακὲς μας ἐορτές (πασχαλιάτικα αὐγά, βασιλόπητες κτλ.)» (σ. 87).

Δυο χρόνια ἀργότερα θα προσθέσει, γράφοντας στον Γιάννη Βλαχογιάννη:

«Θέλω νὰ γράψω γιὰ τὰ Ἑλληνόπαιδα διασκεδαστικὰ ἀναγνωστικὰ βιβλία, ἀνακατόνοντας ὅσα περισσότερα ἱστορικὰ γεγονότα μπορῶ, μέσα στὸ διήγημα, μὲ τρόπο ὥστε χωρὶς νὰ μελετᾶ, τὸ παιδὶ νὰ μαζεύει γνώσεις ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, νὰ γνωρίζει τὸν Διάκο ἢ τὸν Μπότσαρη ἢ τὸν Κολοκοτρώνη ἢ τὸν Τζαβέλλα, ὅχι σὰν τοὺς

σκυθρωποὺς ὄπλαρχηγούς πού βλέπει στὲς ἐλσεινὲς ζωγραφιὲς τῶν σχολικῶν βιβλίων ὅπου μαθαίνει ξηρὰ-ξηρὰ τὰ ὀνόματα τῶν μαχῶν καὶ τίς χρονολογίες, ἀλλὰ σὰν "ἀνθρώπους" πού ζοῦσαν καὶ γελοῦσαν καὶ ἔτρωγαν καὶ πονοῦσαν καὶ ἀγαποῦσαν καὶ χόρευαν καὶ πέθαιναν σὰν λεοντάρια, καὶ εἶχαν καὶ τίς ἀδυναμίες τους πλᾶϊ στοὺς ἡρώισμούς των» (σ. 109).

Διαπιστώνουμε ἔτσι ὅτι ἡ συγγραφικὴ παραγωγή της Δέλτα—πού τα χρόνια αὐτά σημειώνει μιὰ σημαντικὴ πύκνωση (*Για τὴν Πατρίδα*, 1909· *Παραμῦθι χωρὶς ὄνομα*, 1910· *Τὸν καιρὸ τοῦ Βουλγαροκτόνου*, 1911)—αποτελεῖ, ἐκτός των ἄλλων, τὴν ἀπόληξη ενός συγκεκριμένου σχεδίου για τὴ συγγραφή σύγχρονων λογοτεχνικῶν βιβλίων, στη δημοτικὴ, για «τα ἐλληνόπουλα». Στο σημεῖο αὐτό, ἡ οπτικὴ της συγγραφῆς θα συναντηθεῖ με τίς ἀντίστοιχες ἀναζητήσεις τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ομίλου: Στὴν «Παιδικὴ Βιβλιοθήκη» τοῦ Ομίλου, που ἐγκαινιάζεται το 1913 θα συμπεριληφθοῦν τα βιβλία της *Για τὴν Πατρίδα* (β' ἐκδ., 1913) καὶ ἡ συλλογὴ κειμένων *Παραμῦθια καὶ ἄλλα*, 1915) — ἄλλωστε οἱ δεσμοὶ της Δέλτα με τὸ σωματεῖο εἶναι ἐξ ἀρχῆς γνωστοί, καθὼς τὸ μελέτημά της «Στοχασμοὶ περὶ τῆς ἀνατροφῆς των παιδιῶν μας» δημοσιεύεται στο πρώτο κίόλας τεύχος τοῦ *Δελτίου τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ομίλου*.

Το ευρύτερο περιβάλλον: ο κύκλος των δημοτικιστῶν. Ὅσον αφορά τὸ ευρύτερο περιβάλλον, ὅπου κινεῖται ἡ Π. Δέλτα—καὶ τὸ ευρύτερο ενδιαφέρον τοῦ τόμου—θα παραμείνουμε στον κύκλο των δημοτικιστῶν, καθὼς αποτελοῦν τὴ μεγαλύτερη ομοιογενὴ ομάδα ἐπιστολογράφων, καλύπτοντας τὸ σύνολο σχεδόν της *Αλληλογραφίας* κατὰ τα ἐτῆ 1906-1915.

Καθὼς ὅλα σχεδόν τα γνωστά πρόσωπα τοῦ δημοτικισμοῦ, τῆς παλαιότερης ἀλλὰ καὶ τῆς νεότερης γενιάς, αλληλογραφοῦν με τὴν Πηνελόπη Δέλτα, ο τόμος ἀποτελεῖ ἓνα πανόραμα τοῦ κύκλου των ἀνθρώπων αὐτῶν, των ἀνησυχιῶν, των φόβων,

των προσπαθειών, των αντιθέσεων και των ανταγωνισμών τους, της διαδοχικής αποκρυστάλλωσης των προβληματισμών και των επιδιώξεων, ακόμη και της ψυχολογίας τους, όταν λ.χ. ο Ψυχάρης γράφει: «Σε κανενός τὰ βιβλία — ἔξω ἀπὸ τοὺς στίχους ἢ τὰ πεζὰ τοῦ γίγαντα τοῦ Παλαμᾶ — σὲ κανενός συγγράμματα, μὰ δημοτικιστῇ, μὰ καθαρεβουσιάνου, δὲ βρίσκεται οὐσία τόσο πλούσια ὅσο στὰ δικά μου — καὶ θὰ περάσῃ καιρὸς στὴ ρωμιούσῃ προτοῦ ξαναβρεθῇ» (σ. 355).

Στις σελίδες του «πανοράματος» αὐτοῦ διαγράφονται ἀνάγλυφα οἱ αντιφατικές ιδεολογικές και πολιτικές κατευθύνσεις που συνυπάρχουν, ἀδιευκρίνιστες και ἀνάμικτες ἀκόμη, τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα, στους κόλπους τοῦ δημοτικισμοῦ. Συνυπάρχουν ἔτσι, ὀρισμένες φορές και στα γραφτά ενός και τοῦ αὐτοῦ προσώπου, ο φιλοβασιλισμὸς και ο φιλοβενιζελισμὸς, ο ριζοσπαστισμὸς και ἡ ἀντίθεση στὴ «δύναμη τοῦ ράσου» με τὴν πίστη στὴ «δύναμη τῆς φυλῆς», ἡ αἰσθησιολογία τῆς «ἐθνικῆς σαπίλας», μετὰ τὴν ἥττα τοῦ 1897, με τὴν προσμονή, που οδηγεῖ στὴν ἀναζήτησι τοῦ «ὑπερανθρώπου»: ἡ Π. Δέλτα ἀναζητεῖ τὸν «Ἡρακλῆ ποῦ θὰ καθαρῶσι τὴν κόπρο τοῦ Αὐγείου», ο Πάλλης ψάχνει τὸ «ἕνα κεφάλι» και ο Π. Βλαστός τὸ «τσεκούρι» που θὰ κόψει τοὺς «μαλακοὺς γιὰ νὰ δυναμώσει ἡ φυλὴ».

Σε αὐτὸ τὸ κλίμα, τὸ κίνημα τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου πυροδοτεῖ μιὰ σειρά ἐλπίδες και πόθους: «Πῶς σᾶς φάνηκαν τὰ Ἀθηναϊκὰ ποῦ μᾶς ἔφεραν οἱ τελευταῖες εἰδήσεις;» ρωτᾷ ο Τριανταφυλλίδης ἀπὸ τὴ Λουκέρνη, στὶς 26 Αὐγούστου τοῦ 1909, γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ ἀμέσως ο ἴδιος: «Ἐγὼ δὲν εἶμαι καθόλου δυσχερῆστῆς, γιὰτὶ κάτι, κάτι καλὸ περιμένω νὰ βγῇ, ἀρκεῖ νὰ ὑπάρχῃ σύνεση» (σ. 297).

Ταυτόχρονα, στο δημοτικιστικὸ στρατόπεδο ωριμάζει ἡ βούληση γιὰ ὀργανωμένη δράση και πολιτικοποίηση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος:

«Τὸ ζήτημα δὲν μπορεῖ νὰ μείνῃ — καθὼς οὔτε καὶ εἶναι — γλωσσικὸ, ἀλλὰ κοι-

νωνικὸ, ἐκπαιδευτικὸ κτλ. καὶ ἐπειδὴ ἡ ἐπανάσταση ποῦ θὰ γίνη εἶναι κοινωνικὴ, γιὰυτό, τίποτε δὲ θὰ μπορῇ νὰ κατορθωθῇ μέσα στὸ κράτος χωρὶς τὴ βοήθεια ἑνὸς πολιτικοῦ κόμματος» (σ. 326), γράφει ο Τριανταφυλλίδης, ἕνα χρόνον ἀργότερα.

Στο πλαίσιο αὐτό, ἡ ἐμφάνιση τοῦ Ελευθερίου Βενιζέλου θὰ ἀποδειχθεῖ καταλυτικὴ: ο νέος ηγέτης θὰ ἀποτελέσῃ τὸν μαγνήτη ο ὁποῖος θὰ συγκεντρώσῃ, θὰ μορφοποιήσῃ και θὰ ἐκφράσῃ τὶς διάχυτες ἀναζητήσεις. Ο γενικὸς ἀλλὰ διστακτικὸς θαυμασμὸς («καθαρὸ και τίμιον κεφάλι φαίνεται, καὶ μὲ κάμποση δύναμη» (σ. 169) γράφει ο Εφταλιώτης), σύντομα θὰ μετατραπῇ, τουλάχιστον γιὰ τοὺς δημοτικιστὰς τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ομίλου, σε ἀνεπιφύλακτη ἀποδοχὴ και συμπόρευση με τὸν βενιζελισμό.

Ο προσεκτικὸς ἀναγνώστης θὰ βρεθῇ ἀρκετὲς φορές προ ἐκπλήξεως, καθὼς τὰ πράγματα, ἐνίοτε, ἀποδεικνύονται πολὺ πλοκα, ἀλλὰ και ενδιαφέροντα. Θὰ διαπιστώσῃ, λ.χ., ὅτι ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, τὸ 1909-1910, προσβλέπει στὴν ἀποφασιστικὴ βοήθεια που θὰ δοθεῖ στὴ δημοτικιστικὴ «ἰδέα», ἀλλὰ και τὴ γενικότερη «ἀναγέννηση τοῦ τόπου», ὅχι μόνον ἀπὸ τὸν Βενιζέλο, ἀλλὰ ταυτόχρονα και ἀπὸ τὸ Παλάτι, ἰδίως ἀπὸ τὴν πριγκίπισσα Σοφία και τὸν διάδοχο Κωνσταντῖνο. Πρόκειται γιὰ σχέδιο που θὰ συζητήσῃ ἐπανεπιλημμένα με τὴν Πηνελόπη Δέλτα:

«Ἐχωριστὰ μευχάριστησε τὸ τελευταῖο σας γράμμα, με τὴν εἰδηση γιὰ τὴν ἐπίσκεψή σας στὸ Kronberg. Ἀπὸ ὅσα ἄλλως τε εἶχα ἀκουστὰ καὶ ἥξερα φανταζόμουν ὅτι ἡ Σοφία θὰ ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὸ “ζωτικὸ” ζήτημα. Δὲν τῆς λείπει τὸ πραχτικὸ πνεῦμα καὶ ὁ πόθος νὰ κάμῃ κάτι. Ἦδη εἶναι χαρακτηριστικὸ, καὶ ἀρκετὸ γιὰ τὴν ὥρα ἂν, καθὼς λέτε, ἔχη πεπολῆση στοὺς δημοτικιστὰς» (σ. 309), γράφει ο Τριανταφυλλίδης τὸν Αὐγούστο τοῦ 1909. Λίγους μῆνες ἀργότερα: «Γιὰ τὴν πριγκίπισσα Σοφία εἶναι καλὸ, ὅπως σᾶς ἔγραφα νὰ γίνη ἐνήμερη στὸν Δημοτικισμό», ἐνὼ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1910 θὰ ἐπα-

νέλθει: «Με πολύ ενδιαφέρον κι ευχαρίστηση διάβασα όσα μου αναφέρατε για τόν Διάδοχό μας. [...] Νομίζω ότι είναι πολύ κατάλληλη ή ευκαιρία να γίνη au courant τής κινήσεως που ώριμάζει. Φαντάζομαι πώς και ό ίδιος θα έγκαρδιωθή όταν ξέρη ότι στο αύριανό κράτος θα εύρη μερικούς εργάτες και μερικούς βοηθούς, οι όποιοι θα του άφοσιωθούν, αν δείξη τή θέληση να κάμη κάτι, και ότι έτοιμάζεται να μπή στην κοινωνία μια γενεά νέα, τής όποιας τά σχέδια και τήν 'Ιδέα πρέπει να καταλάβη» (σ. 318-319).

Αξιζει, τέλος, να καταγραφεί η πρόωγη αντίδραση έναντι των πρωτοεμφανιζόμενων τότε σοσιαλιστικών ιδεών. Πέτρα του σκανδάλου θα αποτελέσει αρχικά, ο Λαός, εφημερίδα του δημοτικιστικού Αδελφάτου της Πόλης:

«Ό Λαός δέ μ' άρέσει καθόλου. 'Αφτός ό άθλιος ό Γιανιός είναι ένας σοσιαλιστής πετινόμυαλος, άμελέτητος και αντίδραστικός» (σ. 91), γράφει ο Φ. Φωτιάδης τον Ιανουάριο του 1909, για να απαντήσει η Δέλτα:

«Τό ύφος του Λαού γίνεται ολοένα πιο σοσιαλιστικό· είχε άπελπιστικό να βλέπη κανείς, μέσα στα μαύρα μας χάλια, να βγαίνουν κάθε λίγο ή έφημερίδες, με σοσιαλιστικά άρθρα, γυρεύοντας να γεννήσουν τάσεις που δέν έχουν καν λόγο να υπάρχουν στα μέρη μας όπου δέν υπάρχει prolétariat, για να σβύσουν τις τελευταίες σπίθες του πατριωτισμού» (σ. 95).

Τελικά, τον Ιούνιο του 1909 ο Λαός θα σταματήσει την έκδοσή του, καθώς ο Αλέξανδρος Πάλλης σταματά τη χρηματοδότησή του. Όπως εξηγεί ό ίδιος, «ό συντάχτης του —ένας κάπιος Γιανός [sic], νέο παιδί 23/24— έγραφε άνοησίες άπεριόριστες, κάτι σοσιαλισμούς κτλ. Για τουτό νόμισα πώς γλήγορα ή άργά θα χαλνούσε ή δουλιά, έτσι τους άνάγγειλα πώς θα κόψω τή δόση μου. 'Αφτό φυσικά σταμάτησε τό Λαό. Λυπούμαι, μά ό,τι λέει ή Λογική καλύτερα να γίνεται έφτός» (σ. 70-71). Παρ' όλα αυτά το «τραμπούνικο ύφος του Νουμά και πρό πάντων οι επικίνδυνες δη-

θεν σοσιαλιστικές θεωρίες, που δέν είναι άλλο παρά μια πίκρα του πεινασμένου έναντιόν του χορτάτου» (σ. 70) θα εξακολουθήσουν να βρίσκονται μόνιμα στο στόχαστρο της Π. Δέλτα.

Δεν εξαντλούν, βέβαια, οι δημοτικιστές το σύνολο της Αλληλογραφίας. Ο κάθε αναγνώστης θα ανακαλύψει τα δικά του ενδιαφέροντα στον πλούσιο αυτό τόμο, ανάμεσα σε έναν ποταμό στιγμισιόπων, σχολίων, απόψεων και εικόνων:

«Οί παπάδες [...] 'Απόρησα να μου λές τέτια παραμυθάκια και του λόγου σου, που είσαι διαβαζομορφωμένη σπουδασμενομελετημένη. Μαλώνουνε μεταξύ τους σαν άγριόγατοι, και δέν άκούει τό σκυλί τόν άφέντη του. [...] Φαντάζεσαι μια στιγμή πώς τέτοια όντα μπορούνε να ώφελήσουν;» (σ. 69), διαμαρτύρεται ο Αλέξανδρος Πάλλης, τον Ιούνιο του 1909, από το Λίβερπουλ. «Τό ήμισυ τουλάχιστον τών στρατιωτών φορεϊ λινά ρούχα διότι δέν του έδωσαν χειμερινά, ξεύρετε τί θα πή λινά αύτην τήν έποχήν εις τήν Μακεδονίαν; τους βλέπω και ραγίζει ή καρδιά μου» (σ. 464), γράφει με αγωνία ο Θεόδωρος Μανέντας από το μακεδονικό μέτωπο, το 1918, ενώ το 1933 ο Στρατής Μυριβήλης, εκφράζει τη βεβαιότητά του «πώς ή άνθρωπότητα τραβά προς τή σοσιαλιστική πολιτεία, που θάρθει φυσιολογικά να κάνει τόν ιστορικό προορισμό της».

Κοντά στα μεγάλα, ανακαλύπτουμε και τα μικρά, τα ασήμαντα, τα καθημερινά, τους αστείςμούς, με τα οποία οι επιστολογράφοι διανθίζουν τα γραφτά τους — ένα ακόμη κέρδος, καθώς προέρχονται από μάστορες της γραφής. Δείγματος χάριν, όταν ο Αρ. Εφταλιώτης (ως γνωστόν εργάστηκε επί μακρόν σε εμπορικούς οίκους) αρχίζει την επιστολή του: «Σας γράφω πάλε άμέσως πριν πλαχώση ή δουλειά και παρασυρθή ό νους μου σε λιναρόσπορους και σιτάρια». 'Η, όταν ο Αλ. Πάλλης —για να επιστρέψουμε στα «κούμαρα», με τα οποία ξεκινήσαμε— γράφει: «Τήν περασμένη

βρομάδα είμουνα στὴ Βαρσελόνα ὅπου ἔμαθα πὼς πήγατε. Λυποῦμαι πὺ δὲν πήγαμε μαζί. "Ἐφαγα καὶ κούμαρα κόκκινα

κόκκινα. Καὶ ρόδια ὠραῖα. "Ἐγραψα καὶ ἓνα τραγοῦδι στὶς Καταλάνες τῆς Ράμπλας. Κομάτι πιπερᾶτο».

ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ

Λίνα Βεντούρα, *Ἑλληνες μετανάστες στο Βέλγιο*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, 342 σ.

Ὅταν ξεκίνησε το μεγάλο ρεύμα της ενδο-ευρωπαϊκῆς μετανάστευσης ἀπὸ τὴν Ελλάδα, στὰ τέλη της δεκαετίας τοῦ 1950, ἦταν ἡ οικονομικὴ σκέψη ἀλλὰ καὶ διάφορες δημοσιογραφικὲς ἢ καλλιτεχνικὲς συμβολές που ἀνέλαβαν τὴν ἐξήγηση ἢ το σχο-

μαζικὴ ἐξοδος τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴ χώρα. Ἡ ιστοριογραφία ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δὲν εἶχε οὔτε το ἐπιστημονικὸ βάρος, οὔτε τὴν ιδεολογικὴ τόλμη, οὔτε τὰ ἐρευνητικὰ μέσα γιὰ νὰ ἐπιδοθεῖ σὲ παρόμοιες κοινωνικὲς μελέτες. Σήμερα, ἐπὶκαιροὶ λόγοι, ὅπως ἡ ἐμφάνιση τῆς οικονομικῆς μετανάστευσης κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀλβανία, ἐπαναφέρουν στο προσκήνιο τὸ μεταναστευτικὸ φαινόμενο, δημιουργώντας ταυτόχρονα ἓνα σχεδὸν προνομιακὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἀπὴχηση τῶν ιστορικῶν μελετῶν. Οἱ τελευταῖες μποροῦν μέσα στὶς συνθήκες τῶν κοινωνικῶν ἀναταραχῶν καὶ τῶν ιδεολογικῶν μετατοπίσεων που δημιουργεῖ ἡ μετάβαση τῆς Ελλάδας ἀπὸ τὶς χώρες ἀποστολῆς στὶς χώρες ὑποδοχῆς οικονομικῶν μεταναστῶν νὰ ἔχουν μιὰ ἄμεσα παιδαγωγικὴ, ἀκόμη καὶ διδακτικὴ παρουσία, ἀναδεικνύοντας τοὺς μηχανισμοὺς τοῦ μεταναστευτικοῦ φαινομένου καὶ ἐξετάζοντας τοὺς ὅρους ζωῆς τῶν Ἑλλήνων μεταναστῶν στὶς δυτικοευρωπαϊκὲς κοινωνίες μεταπολεμικά.

Στὰ αἰτήματα αὐτῆς τῆς ἐπὶκαιρῆς ἐκδοχῆς τῆς ιστορίας τῆς μετανάστευσης φαίνεται ὅτι ἀνταποκρίνεται ἡ ἐκδοσὴ τοῦ νέου βιβλίου τῆς Λίνας Βεντούρα *Ἑλληνες Μετανάστες στο Βέλγιο*. Με τὸν τίτλο ἡ ἐμφαση ἀποδίδεται στο πρόσωπο τοῦ μετανάστη, υπογραμμίζοντας τὸ πρόσφατο μεταναστευτικὸ παρελθὸν τῆς Ελλάδας στὶς χώρες τῆς Δυτικῆς Ευρώπης σαν πιθανὴ ἐμπειρία τῶν ἰδίων ἀνθρώπων, που σήμερα καλοῦνται νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς μετανάστες ὡς κάτοικοι τῆς χώρας ὑποδοχῆς. Ἡ ἱστορικὸς ἔχει ἤδη δώσει δείγματα τῆς ἐνασχόλησής τῆς με τὸ μεταναστευτικὸ

λιασμό τῶν γεγονότων, ἡ πρώτη στο πλαίσιο υποστήριξης τῶν ἄμεσων πολιτικῶν ἐπιλογῶν, οἱ ἄλλες, ικανοποιώντας τὰ πρακτικὰ καὶ συναισθηματικὰ αἰτήματα που δημιουργοῦσε στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία ἡ